

Bədiiliyin fonetik səviyyədə ifadəsi və onun tədrisi barədə

Artıq bir neçə ildir ki, orta məktəbin yuxarı pilləsində (X-XI siniflərdə) dilçiliyin üslubiyyat bölməsi tədris edilir. Bu bölmənin öyrədilməsində özünün inkişafı, əhatə dairəsi və zənginliyinə görə hətta «bir sıra hallarda ümumən ədəbi-bədii dil adlandırılan» bədii üslubun tədrisi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Onu da qeyd edək ki, iki il tədris olunan üslubiyyatın materiallarının 150 səhifəlik bir kitabə (T.Hacıyev, N.Cəfərov «Türk dili», X-XI siniflər üçün, 1994) sığışdırılması müəllimdən hər dəfə digər çoxlu ədəbiyyata baxmağı, əlavə didaktik materiallar hazırlamağı tələb edir və bu da işdə müəyyən çətinlik yaradır. Bu çətinliyi aradan qaldırmaq niyyəti ilə biz də bədii üslubun bir xüsusiyyəti - fonetik səviyyədə bədiiliyin ifadəsi və onun tədrisi barədə təcrübədən irəli gələn bəzi mülahizələrimizi bildirmək istəyirik.

Bədiilik - obrazlılıq və emosionallığın çulğlaşmasından yaranan formadır. Başqa üslubların heç birində özünü qabarıq göstərməyən bu iki cəhət bədii üslubun canıdır, Obrazlılıq və smosionallıq dil vasitələrinə uyğun olaraq üç mərhələdə təzəhür edir: fonetik, leksik və qrammatik mərhələdə adı çəkilən dərslərdə fonetik səviyyə haqqında belə məlumat verilir: «a) fonetik səviyyədə: alliterasiya, assonans, təkrar (bunlar ritm yaradan əsas vasitələrdir), intonasiya və s.» (səh.18). Vəssalam. Bizə elə gəlir ki, müəllim bura bölgü və qafiyəni də əlavə etdikdən sonra hər bir terminin ayrıca izahına çalışmalıdır.

Alliterasiya və assonans danışıq səslərinin ahəng yaratması ilə bağlıdır. Alliterasiya samit, assonans isə sait səslərin həmahəngliyidir. Biz musiqi ilə şeirin yaxınlığından çox danışıq.

Musiqi əsərinin təsiri səslərin harmoniyası, əhəngi ilə bağlıdır, Səslərin ahəngdar düzülüşü şeirə də belə bir musiqililik verir və onu daha təsirli, insan hissələrini ehtizaza gətirən vasitəyə çevirir; bu da elə emosionallıqdır. Bədii materialların müşahidəsi göstərir ki, müəlliflər alliterasiya və assonansa iki məqsədlə müraciət edirlər:

1) Təsvir obyektini (hadisəni, hissələri - qəmi, kədəri sevinci və s.) daha canlı və təsirli çatdırmaq üçün. Məsələn, S.Rüstəm «Çapayev» şeirində çayın kənarı ilə atların çapması mənzərəsini ç.c. səslərinin alliterasiyasında belə canlandırır:

Çinqıl daşlı çayları Çapayev

çapa-çapa

Keçib biçir çöllərdə çar canavarlarını...

Çap çaylardan Çapayım,

Doğsun günəşim, ayım.

Çap, o çapsın, mən çapım, sən çap,

qoy biz də Çapaq,

Çap, gələcək günlərin şəhərinə

yol açaq.

Ç və c. səslərinin beləcə təkrarı oxucunun nəzərində at nallarının daşlara toxunmasından yaranan səsi xatırladır və təsviri canlı edir.

M. Füzulinin məşhur:

Naləndir ney kimi avazeyi-eşqim

bülənd

Nalə tərkin qılmazam ney tək

kəsilsəm bənd-bənd -

beytində «na-ne ən» samit-sait düzümü kədərli ney səsinə xatırladır və sanki Füzulinin dərddli sözləri ney səsi ilə müşayiət edilir.

A.Axundov faktlara əsaslanaraq göstərir ki, açıq (a, o, e, ə, e,) və qapalı (ı, i, u, ü) saitləri arasında təkcə fizioloji cəhətdən deyil, poetik cəhətdən də fərqlər var. Belə ki, açıq saitlər genişliyi artırır, qapalı saitlər isə genişliyi azaldır (A.Axundov «Şer sənəti və dil»,.. 1980, səh. 148). Kədəri, niskili pıçılıtlı ilə, - qışqırmadan deyəndə daha inandırıcı, daha, təsirli olur. Bəlkə, elə ona görə də Məmməd Araz «Gülüm, gülün güllərini qurutdu», «Gülünlərə gülünə gələn bu ada güldüm» mis-ralarında ü-u-i qapalı saitlərinin düzümündən istifadə etmişdir.

2) Assonans və alliterasiya sadəcə ritm yaratmaq, şeri daha ahəngdar etmək məqsədilə də yaradılır. Məsələn:

Bu qədər dolaşmış yollar içində

Qədərsiz bu qiylü-qallar içində..

(M. Yaqub).

Və yaxud:

O gül yanaq bənddir bir xoş baxışa

(M. Yaqub).

Birinci nümunədə «q», ikincidə isə «b» səslərinin düzümü (alliterasiyası) xoş bir

ahəng yaradır. Aşağıdakı beytdə «s» səslərinin ahəngi də bu niyyətə xidmət edir:

Sərxoş durub sallananda hər yana,
Mat qalır, ey sərv, sənubər sənə.

(M. P- Vaqif).

Assonans Azərbaycan dilinin öz təbiətindən, daha doğrusu, ahəng qanunundan irəli gəlir - eyni-cinsli saitlərin düzümü (ahəngi) Azərbaycan dilinin ən güclü fonetik qanunlarından. Ancaq bədiilik yaradan vəsitə kimi ən çox samit səslərin düzümündən istifadə edilir. Bu səslər içərisində aşağıdakılardan daha çox istifadə edilir.

Sonor səslər:

«Can nənə, bir nağıl de».

(Əhməd Cəmil).

«Ş» samiti:

Coş dəniz, coşqun dəniz!

Aş dəniz, daşqın dəniz.

Aşqın dəniz!

Şaşqın dəniz (M. Müşfiq).

«C, ç» samitləri:

Canı kim ki, cananı üçün sevər,

cananın sevər,

Canı üçün kim ki, cananın sevər,

canın sevər (M. füzuli).

«B» samiti:

Mən bir az baharlı budaq kimiyəm

(M. Yaqub).

«Ğ» samiti:

Sağ ol, a dağ çayı, a yaylaq, sağ ol!

(M. Yaqub).

Bədiiliyi təmin etmək üçün bəzi hallarda assonans və alliterasiya paralel işlədilir; eyni sait-samit (və ya samit-sait) qoşalığının təkrarı ikiqat ahəng yaradır, emosionallığı artırır. M. P. Vaqifdən gətirdiyimiz aşağıdakı şeir parçalarına fikir verək:

«Məni qərq eylədi qəm dəryasına»;

«Bir tuba boyludur, boyu növrəstə»;

«İntizar çəkməkdən,
yol gözləməkdən

Könlümün nə tabı, nə taqəti var»;
«Ey canım, cəlladı, ömrüm yağısı»;
«Nə gözəldir bu cavanın camalı»;
«Boyun sürahıdır, bədənin büllur».

Qafiyə — bədiiliyi fonetik səviyyədə ifadə edən vasitələrdən biridir: əgər alliterasiya və assonans ayrı-ayrı səslərin ahəngdarlığıdırsa, qafiyə sözlərin həmahəngliyidir. Azərbaycan şerində qafiyənin müxtəlif növlərindən, formalarından istifadə edilir. Veriləcək məlumat müəllimə imkan yaradır ki, şagirdlərin ədəbiyyat dərslərində öyrəndikləri şeir nümunələri yada salınsın, həm ədəbi, həm də linqvistik anlayışlar şüurlu dərk edilsin, Elə formalar var ki, müəllimin qısa iza-hindən sonra şagirdlər çətinlik çəkmədən ona nümunələr söyləyə bilirlər.

Qafiyənin formaları nı nəzərdən keçirək.

1.Sadə qafiyə - misraların sonunda işlədilən ayrı-ayrı sözlərin ahəngcə uyğunluğuna deyilir. Nümunəni şagird asanlıqla söyləyir:

Sərvin yenə damənin tutdu su,
Sərv üstə oxudu faktə gu-gu (Xətayi).

Çoxdur ağ bədənlı, büllur buxaqlı,
Lalə zənəxdanlı, qönçə dodaqlı,
Amma şirin dilli, açıq qabaqlı,
Könül aşınası, həyıf ki, yoxdur. (M. P. Vaqif).

2. **Mürəkkəb qafiyə** - iki və daha çox sözün qafiyələnməsinə deyilir. Şagirdlər buna da asanlıqla nümunələr söyləyə bilirlər:

Qış getdi, yenə **bahar gəldi**,
Gül bitdivü **laləzar gəldi**.
Quşlar qamusu **fəğanə düşdü**,
Eşq odu yenə bu **canə düşdü** (Xətəyi).
Və yaxud:
Xəstə üçün təpəsində **qar olur**,
hər cür çiçək açır, **növbahar olur**,

Çeşməsindən abi-həyat **car olur...** (Aşıq Ələsgər).

Müəllim şagirdlərə tanış olmayan şeir nümunələri söyləməklə də onların məlumatını genişləndirə bilər. Məsələn;

Biləyi, bəzusu hər **bəndi gözəl,**

Gərdəndə zülfünün **kəməndi gözəl.**

Ayna tutdu, durdu **bəzəndi gözəl,**

Sallandı, görəsən, nə qiyamətdə. (M. P. Vaqif).

Və yaxud:

Hələ çox hədələr, **hədlər var ikən,**

Düzəngah yolunda **sədlər var ikən,**

Bu qədər hiylələr, **fəndlər var ikən,**

«Ha» keçir qabağa, **«mərdlər» var ikən.** (M. Yaqub).

3.Aşırılça qafiyə - hər misra özündən bir misra sonrakı ilə qafiyələnir: a b a b.

Məsələn:

Maral talasında gülən **çəmənim,**

Yaşa, yəhər qayam, var ol, daş **atım.**

Səğ ol, ey qismətim, möhnət **verənim,**

Bir az ömür sürüb, xeyli **yaşadım.** (M. Yaqub).

4. Dəxili qafiyə - (aşiq ədəbiyyatında buna «qoşayarpaq» və yaxud «çarpaz» qafiyə də deyilir) bir Alisra öz daxilində sistemli şəkildə qafiyələnir. M. Füzulinin IX sinifdə tədris edilən «Şəbi-hicran» qəzəli əvvəldən-axıra kimi daxili qafiyələr üzərində qurulmuşdur. M.P.Vaqifdən gətirdiyimiz aşağıdakı nümunədə də daxili qafiyədən ustalıqla istifadə edilmişdir:

Bir gözü **şərlinin,** cəng **nəzərlinin**

Zülfü **ənbərlinin,** müşk **ətirlinin,**

Bir **səmənbərlinin,** zər **kəmərlinin,**

Bir **incə** bellinin qurbanıyam mən.

5. İkiqat qafiyə — hər hansı misranın həm əvvəlində, həm də axırında işlənən söz (və yaxud sözlər) növbəti misranın əvvəlində və axırında işlənən sözlə (və ya sözlərlə) qafiyələnir. Rasim Kərimlidən gətirdiyimiz aşağıdakı bənd buna gözəl nümunədir:

O elə bəğdir ji, barı tükənməz,

O elə dağdır ki, qarı tükənməz.

O elə ocaqdı, nuru tükənməz,

Dərdimi hər zamən duyandı qardaş.

6. Qulaq qafiyəsi — bu ən çox aşiq ədəbiyyatında işlənən formadır, müəllif yazılışa görə yox, səslənməyə görə sezləri qafiyə-ləndirir. Məsələn:

Sallan qələm qaşlı, yəni yoldaşlı,

Huş başımdan çaşdı, dilim, *dolaşdı*. (Aşiq Ələsgər).

Göründüyü kimi birinci misradakı «qaşlı» sözünün (qaşdı), «yoldaşlı» sözünün (yoldaşdı) şəklində tələffüzü onların ikinci misradakı «çaşdı» və «dolaşdı» sözləri ilə qafiyələnməsini bir az da gücləndirir.

Yazıda bədiiliyin fonetik səviyyədə ifadəsi olən **assonans, alliterasiya və qafiyə** barədə söhbət açdıq. Bu baxımdən intonasiya və təkrarın da özünəməxsus yeri var. Müəllim bu anlayışları da öyrədərkən şagirdlərin keçmişdə əldə etdikləri biliklərə istinad etməli, onlara həm Azərbaycan dili, həm də ədəbiyyat dərslərində verdiyi məlumatları xatırlatmaqla sistemli, dərin bilik və bacarıq formalaşdırmalıdır.

“Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi”, 2000, №3